

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/123/31-47>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Çağdaş Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri: Mədəd Çobanov və Leyla Eradze

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri araşdırılır. Qeyd olunur ki, XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan və Gürcü ədəbi əlaqələri bədii düşüncədə, xüsusilə də poeziya ilə yanaşı, elm sahəsində də həmişə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Lakin bu əlaqələr inersiya ilə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılıq əlaqələri ilə formalaşmışdır. Ədəbi mühiti şəxsiyyətlər formalaşdırdığı kimi, ədəbi əlaqələri də şəxsiyyətlər formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər.

Ötən əsrin ortalarında elmi, həmçinin də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr müstəvisində ən yaxşı dövrünü yaşayan S.Vurğun və K.Kaladze, S.Vurğun və G.Leonidze, S.Vurğun və L.Eradze, həmçinin L.Eradze və D.Əliyeva dostluğu daha sonralar Leyla Eradze və Mədəd Çobanov tərəfindən yeni bir kontekstdə davam etmişdir. Bu elmi, ədəbi-bədii tandem Azərbaycan və Gürcü ədəbiyyatında özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, bu dostluq əlaqələri qısa bir müddətdə həm ədəbiyyatşünaslıq, həm poeziya, həm də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr müstəvisində yeni bir mərhələ təşkil etmişdir. Sözsüz ki, bunu doğuran müəyyən səbəblər vardı. Hər şeydən əvvəl, prof. M.Çobanov Gürcüs-tanda doğulub boya-başa çatmış, orta və ali təhsilini Gürcüstanda almış, ömrünün təxminən 60 ilini Gürcüstanda yaşamış, uzun müddət vaxtilə ali təhsil aldığı Universitetin Azərbaycan şöbəsində – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında müəllim, professor, kafedra müdürünün müavini və kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Daha sonralar Bakıda yaşasa da, ömrünün sonuna kimi Gürcüstanla əlaqəni kəsməmiş, müntəzəm olaraq əlaqə saxlamış, hər il ən azı 4–5 dəfə Gürcüstanla səfər etmiş, keçmiş gürcü həmkarları ilə, həmçinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı şair və yazıçılarla görüşmüş, Tiflis ədəbi mühitində və buradakı ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında Gürcüstan mətbuatında silsilə məqalələr dərc olunmuş və bütün bunlar Azərbaycan və Gürcü xalqları arasındakı dostluq əlaqələrini daha da intensivləşdirmişdir. Tanınmış gürcü şairi, ədəbiyyatşünası, tərcüməçisi və diplomatı Leyla Eradze XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının qızgın tərcüməçilərindən, tədqiqatçılarından və təbliğatçılarından biri kimi Azərbaycan ədəbi mühitində tanınmağa başlamış və qısa bir müddətdə özünü bu sahədə ustad kimi təsdiq etmişdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının gürcü dilinə çevrilməsində və təbliğ olunmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Elə buna görə də L.Eradze “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdür. O, eyni zamanda, Azərbaycanda keçirilən bir çox mədəni, ədəbi tədbirlərdə yaxından iştirak etmiş, iki qonşu, iki dost xalq arasındakı mədəni və ədəbi əlaqələrin genişlənməsinə xüsusi səy göstərmiş, fəal ictimai xadim kimi tanınmışdır. Bir sözlə, M.Çobanovun yaradıcılığında Gürcüstan, L.Eradzenin yaradıcılığında isə Azərbaycan mövzusunun xüsusi yer tutması hər iki xalqın ədəbi, mədəni, mənəvi irsinin ortaya çıxarılması ilə yanaşı, həm də ədəbi-mədəni əlaqələrin çoxcəhətliliyini, qarşılıqlı təsir və zənginləşmə prosesini sürətləndirmiş, qədimdən davam edən bu dostluğu yeni bir mərhələyə daşımışdır. Azərbaycan və Gürcü xalqlarının dostluğunun bədii ədəbiyyatda təcəssümü bu iki alimin yaradıcılığında yeni müstəviyə keçmiş, elmi təfəkkürdə də öz geniş əksini tapmış və beləliklə də Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələri daha da zənginləşmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, azərbaycanlı, Gürcüstan, gürcü, Azərbaycan–Gürcü, çağdaş, ədəbiyyat, əsər, səfər, dostluq, şair, yazıçı, yaradıcılıq, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə, tərcüməçi, Mədəd Çobanov, Leyla Eradze, Sevirəm Gürcüstanı, Dostluq təranələri*

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

Contemporary Azerbaijani–Georgian Literary Relations: Madad Chobanov and Leyla Eradze

Abstract

The article examines Azerbaijani–Georgian literary relations. It is noted that since the 1930s, Azerbaijani and Georgian literary connections have developed in parallel within the sphere of artistic thought—particularly in poetry—as well as in the field of scholarship. However, these relations were shaped not by inertia but through the creative interaction of individual personalities. Just as personalities formed the literary environment, they also established and advanced literary relations.

The friendship between S.Vurgun and K.Kaladze, S.Vurgun and G.Leonidze, S.Vurgun and L.Eradze, and L.Eradze and D.Aliyeva—which reached its peak in terms of scientific, artistic translation, and literary collaboration in the mid-20th century—was later continued in a new context by Leyla Eradze and Madad Chobanov. This scholarly, literary, and artistic tandem entered a new stage of development in Azerbaijani and Georgian literature. Within a short time, these friendly relations reached a new level in the domains of literary studies, poetry, artistic translation, and cultural exchange.

There were, of course, certain reasons for this. First of all, Professor M.Chobanov was born and raised in Georgia, received both his secondary and higher education there, and lived in Georgia for about sixty years. For a long period, he worked as a lecturer, professor, deputy head, and later head of the Department of Azerbaijani Language and Literature at the same university where he had studied. Although he later lived in Baku, he maintained close ties with Georgia until the end of his life, regularly visiting the country at least four or five times a year. He met with his former Georgian colleagues as well as Azerbaijani poets and writers living in Georgia, actively participated in the literary life of Tbilisi, and contributed to the ongoing literary processes there. A series of articles about his life and work was published in the Georgian press, further strengthening the friendship between the Azerbaijani and Georgian peoples.

The well-known Georgian poet, literary scholar, translator, and diplomat Leyla Eradze began to gain recognition in the Azerbaijani literary community from the mid-20th century as one of the most passionate translators, researchers, and promoters of Azerbaijani literature. She soon established herself as a master in this field. Her significant contributions to translating and popularizing Azerbaijani literature into Georgian earned her the honorary title of “Honored Cultural Worker of Azerbaijan.” She also took an active part in numerous cultural and literary events held in Azerbaijan, devoted great effort to expanding cultural and literary relations between the two neighboring and friendly nations, and became known as an active public figure.

In short, the special place occupied by the theme of Georgia in M.Chobanov’s works and the theme of Azerbaijan in L.Eradze’s writings not only revealed the literary, cultural, and spiritual heritage of both peoples but also accelerated the multifaceted nature of their literary and cultural relations, promoting mutual influence and enrichment. This long-standing friendship entered a new phase of development. The reflection of Azerbaijani–Georgian friendship in literature reached a new level in the works of these two scholars, found broad resonance in academic thought, and thus enriched Azerbaijani–Georgian literary relations even further.

Keywords: *Azerbaijan, Azerbaijani, Georgia, Georgian, Azerbaijani–Georgian, contemporary, literature, work, travel, friendship, poet, writer, creativity, literary relations, literary translation, translator, Madad Chobanov, Leyla Eradze, I Love Georgia, Songs of Friendship*

Giriş

Ötən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan və gürcü ədəbi əlaqələri bədii düşüncədə, xüsusilə də poeziya ilə yanaşı, elm sahəsində də həmişə paralel olaraq inkişaf etmiş, XX əsrin ikinci yarısında isə Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin akademik şəkildə tədqiqi və təbliği yeni bir mərhələ təşkil etmişdir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu əlaqələr inersiya ilə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılıq əlaqələri ilə formalaşmışdır. Ədəbi mühiti şəxsiyyətlər formalaşdırdığı kimi, ədəbi əlaqələri də şəxsiyyətlər formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər.

Səməd Vurğun və Karlo Kaladze, Səməd Vurğun və Georgi Leonidze, Səməd Vurğun və Leyla Eradze, həmçinin Leyla Eradze və Dilarə Əliyeva dostluğu ötən əsrin ortalarında, istər elmi, istərsə də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr sahəsində ən yaxşı dövrünü yaşamışdır (bax: “Səməd Vurğun və Karlo Kaladze”, “Səməd Vurğun və Georgi Leonidze”, “Səməd Vurğun və Leyla Eradze”, “Leyla Eradze və Dilarə Əliyeva” və s. – M.Ç.). Bu ənənə daha sonralar professor Leyla Eradze (1930–1998) və professor Mədəd Çobanov (1937–2023) tərəfindən yeni bir kontekstdə davam etmiş, bu elmi, ədəbi-bədii tandem Azərbaycan və gürcü ədəbiyyatında özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, bu dostluq əlaqələri qısa bir müddətdə həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr müstəvisində yeni bir mərhələ təşkil etmişdir.

Sözsüz ki, bunu doğuran müəyyən səbəblər vardı. Hər şeydən əvvəl, professor Mədəd Çobanov 1937-ci ildə Gürcüstanın Bolnisi rayonunun Darbaz kəndində dünyaya göz açmış, burada böyüyüb boya-başa çatmış, doğma kəndində orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Tbilisidə ali təhsil almış, ömrünün təxminən 60 ilini Gürcüstanda yaşamışdır. O, uzun müddət doğma kəndində, vaxtilə orta təhsil aldığı Darbaz kənd orta məktəbində və vaxtilə ali təhsil aldığı A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan şöbəsində – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında müəllim, dosent, professor, kafedra müdirinin müavini, kafedra müdiri və elmi-metodik şuranın sədri vəzifələrində çalışmışdır (sonralar S.S.Orbelianinin adını daşıyan həmin ali məktəb hazırda İlya Universiteti adlanır – M.Ç.).

Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, o, həm də elmi yaradıcılıqla məşğul olmuş, Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin inkişafı naminə bir sıra məqalələr yazmış, kitablar nəşr etdirmişdir. Daha sonralar Bakıda yaşasa da, ömrünün sonuna kimi Gürcüstanla əlaqəni kəsməmiş, vaxtilə çalışdığı kollektivlə müntəzəm əlaqə saxlamış, hər il ən azı 4–5 dəfə Gürcüstana səfər etmiş, keçmiş gürcü həmkarları ilə, həmçinin Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı şair və yazıçılarla görüşmüş, Tiflis ədəbi mühitində və oradakı ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında Gürcüstan mətbuatında silsilə məqalələr dərc olunmuş və bütün bunlar Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluq əlaqələrini daha da intensivləşdirmişdir.

Tədqiqat

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin akademik şəkildə tədqiqi və təbliği ilə məşğul olan Leyla Eradze, tanınmış gürcü türkoloq alimləri Venera Cankidze, Elizbar Çavelidze, Georgi Şaqlaşvili, Mixeil Çinçaladze və başqaları ilə yanaşı, həmçinin tanınmış Gürcüstan və Azərbaycan alimi, görkəmli türkoloq, 60-dan artıq kitabın və yüzlərlə elmi, publisistik məqalənin müəllifi, uzun müddət A.S.Puşkin (sonralar S.S.Orbeliani) adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin Azərbaycan şöbəsində çalışmış görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanov ilə daim elmi təmasda olmuşdur.

Professor Mədəd Çobanov Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin inkişafı naminə xeyli əmək sərf etmişdir. Belə ki, o, ilk dəfə olaraq Azərbaycan və gürcü dillərinin, həmçinin Azərbaycan və gürcü ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsini və ədəbi münasibətlərin inkişaf tarixini elmi tədqiqata cəlb etmiş, bu mövzuda yüzlərlə elmi, elmi-publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışdır. Həmin məqalələr AMEA, BDU, ADPU-nun *Elmi əsərləri* toplusunda, həmçinin “Azərbaycan”, “Respublika”, “Xalq”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan müəllimi”, “Sərgin səsi”, “Ziya”, “Təhsil”, “Elm və təhsil” qəzetlərində dərc olunmuşdur.

Gürcüstanda isə o, Azərbaycan, gürcü, rus və erməni dillərində nəşr olunan müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələrini çap etdirmişdir. Bunlara “Sovet Gürcüstanı” (“Gürcüstan”), “Qələbə bayrağı”, gürcü dilində nəşr olunan “Saxalxo qanatileba” (“Xalq maarifi”), “Soplis tsxovreba” (“Kənd

həyatı”), “Tbilisi”, “Qamardzvebis droşa” (“Qələbə bayrağı”) qəzetləri; “Skola da sxovreba” (“Məktəb və həyat”) və “Kartuli ena da literatura skolaşi” (“Məktəbdə gürcü dili və ədəbiyyatı”) jurnalları daxildir.

Bundan əlavə, onun məqalələri rus dilində “Zarya Vostoka”, “Veçerniy Tbilisi” və “Molodyoj Gruzii” qəzetlərində, erməni dilində isə “Sovetakan Vrastan” (“Sovet Gürcüstanı”) qəzetində, həmçinin S. S. Orbeliani adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun *Elmi əsərləri* toplusunda rus və Azərbaycan dillərində nəşr olunmuşdur.

“A. Bakıxanov və Tiflis mühiti” (*Qələbə bayrağı*, 21.06.1969), “Ə. Haqverdiyev və Gürcüstan” (*Qələbə bayrağı*, 16.05.1970), “Azərbaycan şairləri və Gürcüstan” (*Qələbə bayrağı*, 23.05.1970), “Koroğlu dastanı gürcü dilində” (*Gürcüstan*, 15.07.1972), “Gürcü alimi Füzulini öyrənir” (*Gürcüstan*, 19.08.1972) və s. kimi dəyərli məqalələrin müəllifi olan professor Mədəd Çobanov Güney Qafqaz xalqlarının tarixində ilk dəfə olaraq *Azərbaycanca–gürcüca qısa danışiq lüğətini* (dosent M. Çinçaladze ilə birlikdə) hazırlayıb üç dəfə – 1977, 1991 və 2000-ci illərdə nəşr etdirmişdir (Tbilisi, “Qanatleba”, 1977, 1991; Bakı, “Borçalı”, 2000). Azərbaycan və gürcü xalqlarının mədəni və mənəvi yaxınlaşmasında böyük rol oynamış həmin lüğətlər bu gün də əhəmiyyətini qoruyur.

Tanınmış yazıçı və tədqiqatçı Nəriman Əbdülrəhmanlının tanınmış alim-pedaqog Fərhad Xubanli ilə birlikdə *Azərbaycan müəllimi* qəzetinin 24 may 1989-cu il tarixli, №40 (6822) sayında dərc etdirdiyi “Lüğətçiliyə yeni hədiyyə” adlı məqalədə oxuyuruq:

“Azərbaycan və gürcü xalqlarının mədəni və mənəviyyat cəhətdən yaxınlaşmasında da lüğətçilik az rol oynamamışdır. Hələ 1977-ci ildə Tbilisinin *Qanatleba* (*Maarif*) nəşriyyatı *Azərbaycanca–gürcüca qısa danışiq lüğətini* çapdan buraxmışdır. İki qardaş xalqın leksikoqrafiyasında ilk addım olan bu kitabı A.S.Puşkin adına TDPI-nin dosentləri M.Çobanov və M.Çinçaladze tərtib etmişlər. Kitab istər azərbaycanlı, istərsə də gürcü oxucuları üçün qiymətli vəsaitdir.”

Həmçinin professor Mədəd Çobanovun tərtib və nəşr etdirdiyi *Sevirəm Gürcüstanı* (Bakı, “Azərnəşr”, 1977) və *Dostluq nəğmələri* (Tbilisi, “Merani”, 1978) adlı almanaxlar Azərbaycan və gürcü oxucuları tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış, hər iki kitab “Azərbaycan–Gürcü ədəbi əlaqələrinin genişlənməsinə atılmış ilk və önəmli addımlar” kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Sevirəm Gürcüstanı (almanax; Azərbaycan şairləri Gürcüstan haqqında; tərtib edən Mədəd Çobanov; Bakı, “Azərnəşr”, 1977) kitabı haqqında yazılmış rəylərdə oxuyuruq:

“Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqının dostluğu, qardaşlığı qədimdir. Bu məhəbbətin poetik ifadəsi olan *Sevirəm Gürcüstanı* kitabında Azərbaycan şairlərinin qardaş Gürcüstana, onun füsunkar təbiətinə, şən, mehriban adamlarına həsr etdikləri şeirlərdən nümunələr verilmişdir. Toplunun tərtibçisi Mədəd Çobanovdur” (*Ədəbiyyat və incəsənət* qəzeti, №2, 7.01.1978).

“Qədim Gürcüstan torpağı”, qonaqpərvər gürcü xalqı, “Qafqazın Parisi – Tbilisi”, “Qafqazın vena damarı – Kür” kimi anlayışlar qədimdən bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında təkrar-təkrar işlənmiş, şair və yazıçılar tərəfindən sevilərək müraciət olunan mövzular olmuşdur. Az sayda Azərbaycan yazıçısı və şairi tapmaq olar ki, onun yaradıcılığında Gürcüstanla bağlı motivlər olmasın.

Əgər şair Məmməd Arazın dili ilə desək: “Poetik münasibət ən ülvə münasibətdir... bir xalqın digər xalqa bundan əziz, bundan müqəddəs töhfəsi ola bilməz.” Bizcə, məhz “Azərnəşr”-in bu yaxınlarda çapdan buraxdığı *Sevirəm Gürcüstanı* adlı kitabı gürcü xalqı üçün belə bir layiqli töhfə hesab etmək olar. Kitabı A. S. Puşkin adına TDPI-nin müəllimi Mədəd Çobanov tərtib etmişdir” (*Sovet Gürcüstanı*, №63 (7748), 26.05.1977; şair Səfalı Nəzərli, “Azərnəşr”-in bədii ədəbiyyat redaksiyasının redaktoru).

“Azərbaycan və gürcü xalqlarının mehriban qardaşlıq, qonşuluq əlaqələrinin kökləri qədimdir... Hər iki xalq yadelli düşmənlərə qarşı illərlə mübarizə aparmış, bir-birinə arxa olmuşdur. Tarixin neçə unudulmaz səhifələrində bu birgə mübarizənin əks-sədası yaşayır... Bu yaxınlarda çapdan buraxılmış *Sevirəm Gürcüstanı* kitabında qardaş xalqlarımızın sarsılmaz dostluğunu tərənnüm edən şeirlər toplanmışdır. Məcmuəni Mədəd Çobanov tərtib etmiş, şair Məmməd Araz ön söz yazmışdır” (*Qızıl bayraq*, №122 (3804), 11.10.1977; *Ədəbiyyat və incəsənət*, №9, 25.02.1978; müəllif: Dilsuz Musayev).

Sevirəm Gürcüstanı kitabı haqqında filologiya elmləri namizədi Həmid Vəliyevin rəyi və kitabın şəkli Tbilisidə rus dilində nəşr olunan *Molodyoj Gruzii* qəzetində (№63 (8078), 26.05.1977), Tbilisidə erməni dilində nəşr olunan *Sovetakan Vrastan* qəzetində (№66 (11856), 2.06.1977), Y. Boboxidzenin geniş rəyi və kitabın şəkli Bolnisi şəhərində Azərbaycan və gürcü dillərində nəşr olunan *Qələbə bayrağı – Qamardjvebis droşa* qəzetində (№55 (4679), 26.04.1980) dərc olunmuşdur. *Sevirəm Gürcüstanı* kitabından *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının* VI cildində “Gürcüstan SSR” məqaləsində istifadə olunmuşdur (1982, p. 135).

Professor Mədəd Çobanovun XII əsrdən bəri klassik Azərbaycan şairlərinin Gürcüstan və gürcü xalqı haqqında qələmə aldıkları səmimi hiss və duyğuları toplayaraq tərtib etdiyi və 1977-ci ildə Bakıda *Azərnəşr* – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çap olunmuş *Sevirəm Gürcüstanı* adlı kitabı yüksək qiymətləndirən tanınmış gürcü alimi və şairi Leyla Eradze, yenə də Mədəd Çobanovun tərtib etdiyi, müasir Azərbaycan şairlərinin Gürcüstanla bağlı poetik nümunələrinin toplandığı *Dostluq nəğmələri* adlı kitabı gürcü dilinə tərcümə etmiş və 1978-ci ildə Tbilisidə “Merani” Gürcüstan Dövlət Nəşriyyatında çap etdirmişdir. Kitabın redaktoru Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, şair Qriqol Abaşidze, ön sözün müəllifi isə Azərbaycan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir.

Kitab Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğunun “Rustaveliyə” şeiri ilə başlayır. Şeirdə gürcü ədəbiyyatı korifeyinin əzəməti bütün varlığı ilə tərənnüm edilir (bu gözəl şeirin üzə çıxarılması da bilavasitə Leyla Eradzenin adı ilə bağlıdır – M. Ç.). Məcmuədə Süleyman Rüstəmin “Öpürəm torpağını”, “Tiflis”, “Gürcü qızına”, “Titsian Tabidze”; Məmməd Rahimin “Tbilisi”, “Əbədi məşəl”; Osman Sarıvəllinin “İki nəğmə” şeirləri dost xalqa məhəbbət sədası kimi səslənir. Əhməd Cəmilin “Gürcüstan”, Mirvarid Dilbazinin “İlya Çavçavadzeyə”, Nəbi Xəzrinin “Gürcü qardaşlarıma”, Cabir Novruzun “Gürcü qızı” əsərləri də gürcü oxucusuna xoş təsir bağışlayır.

Azərbaycan sovet poeziyasının orta nəslinə mənsub istedadlı şairlərdən Adil Babayev, Əliəğa Kürçaylı, Hüseyn Arif, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Fikrət Qocanın şeirləri tərcümədə xüsusilə uğurlu alınmışdır. Kitabda Gürcüstanda doğulub boya-başa çatmış, poeziya aləmində ilkin addımlarını bu torpaqda atmış, sonralar Bakıda fəaliyyət göstərmiş istedadlı şairlərdən İsa İsmayılzadə, Abbas Abdulla, eləcə də Tbilisidə yaşamış Dünyamalı Kərəm və Əlixan Binnətoğlunun yaradıcılığından verilmiş nümunələr diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Həmin şeirlərin ruhu gürcü poeziyasına yaxın olduğundan geniş oxucu kütləsi tərəfindən səmimi qarşılanmışdır. Ümumiyyətlə, poeziyamızın tərcüməsi sahəsində tanınmış gürcü şairi və alimi, ədəbiyyatımızın bilicisi və yaxın dostu Leyla Eradzenin zəhməti böyükdür. O, 20-dən çox kitabı Azərbaycan dilindən gürcü dilinə böyük ustalıqla tərcümə etmişdir.

Dostluq nəğmələri (gürcü dilində; tərtib edən Mədəd Çobanov; tərcümə edən Leyla Eradze; müasir Azərbaycan şairləri Gürcüstan haqqında; Tbilisi, “Merani”, 1978) kitabı haqqında *Sovet Gürcüstanı* qəzetində dərc olunmuş rəydə oxuyuruq:

“Mədəd Çobanovun tərtib etdiyi, Leyla Eradzenin isə gürcü dilinə çevirdiyi bu kitabda müasir Azərbaycan şairlərinin Gürcüstan haqqında yazılmış əlliyyə yaxın şeiri toplanmışdır... Həmin şeirlərin ruhu gürcü poeziyasına yaxın olduğu üçün geniş oxucu kütləsi tərəfindən səmimi qarşılanır... Ümumiyyətlə, Gürcüstanda sovet ədəbiyyatı günləri ərəfəsində nəşr olunmuş *Dostluq nəğmələri* kitabını Azərbaycan və Gürcüstan ədəbi əlaqələri sahəsində təqdirəlayiq hal hesab etmək lazımdır” (Cangidze & İsmayılı, 1978).

“Gürcüstan lap əzəldən bəri şairlərimizin dönə-dönə müraciət etdikləri mövzulardan biri olmuşdur. Hələ XII əsrdə Əfzələddin Xaqani ‘Baqratların qapısı mənim üçün açıqdır’ demişdir... Şübhəsiz, bu, onların yaradıcılıqlarında öz bariz ifadəsini tapmaya bilməzdi... Azərbaycan şairləri Gürcüstan mövzusunda öz yaradıcılıqlarında dostluq rəmzi, qardaşlıq, mehriban qonşuluq simvolu kimi daha geniş istifadə etmişlər. Bu yaxınlarda Tbilisidəki ‘Merani’ nəşriyyatının gürcü dilində çapdan buraxdığı *Dostluq nəğmələri* məcmuəsində Azərbaycan şairlərinin Gürcüstana həsr etdikləri şeirlər toplanmışdır. Bu işdə tərtibatçı, tanınmış alim Mədəd Çobanovun və tərcüməçi Leyla Eradzenin zəhmətini qeyd etmək lazımdır. Kitab öz nəfis tərtibatı cəhətdən diqqətəlayiqdir. Birçə iradımız var: məcmuəni daha iri həcmdə buraxmaq lazım idi. Çünki Azərbaycan sovet şairlərinin Gürcüstana həsr etdikləri şeirlər kitabdakından daha çoxdur. Bəzi görkəmli sənətkarlarımızın, o

cümlədən Mikayıl Müşfiqin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın və digərlərinin bir şeiri, yaxud əsərlərindən parça belə verilməməsi təəssüf doğurmaya bilməzdi. Kitabın tərtibatında şairlərin yaş xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq, onların yaradıcılıqları haqqında gürcü oxucusuna qısa da olsa məlumat vermək olardı” (Məmmədov, 1980).

Ömrünün sonuna kimi Azərbaycan ədəbiyyatının qızğın təbliğatçısı olan Leyla Uşanqi qızı Eradze (ლეილა უშანგის ასული ერადე) 1930-cu il (bəzi mənbələrdə 1933-cü il) fevralın 13-də Tiflisdə dünyaya gəlmiş, ilk və orta təhsilini də elə Tiflisdə almışdır. 1953-cü ildə (1955) Tbilisi Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin türk dili və ədəbiyyatı şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra bir müddət *Dila* (“დოლა” – “Səhər”) jurnalının redaksiyasında poeziya şöbəsinə rəhbərlik etmiş, daha sonra Gürcüstan Dövlət Radiosunda mədəniyyət şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 1965–1969-cu illərdə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Şota Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirmişdir. O, “Azərbaycan yazıçıları və Gürcüstan” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını 1971-ci ildə Tbilisidə uğurla müdafiə etmişdir.

Leyla Eradze daha sonralar Gürcüstan Dövlət Radio və Televiziya Komitəsində, eləcə də Şota Rustaveli adına Gürcü Ədəbiyyatı İnstitutunda çalışmışdır. O, “Gürcü–Azərbaycan ədəbi əlaqələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını isə 1990-cı ildə Bakıda uğurla müdafiə etmişdir.

Leyla Eradzenin elmi tədqiqat sahəsinə diqqət etdikdə aydın görünür ki, onun istər namizədlik, istərsə də doktorluq dissertasiyasının mövzuları ədəbiyyat elminin eyni kardinal probleminin müxtəlif cəhətlərinə – milli ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı təsirinə həsr olunmuşdur. Daim məhsuldar işləyən, əsl tədqiqatçı üçün lazım olan bütün keyfiyyətlərə malik şərqşünas alim kimi tanınmış L. Eradzenin elmi araşdırmalarının ümumi mövzusu Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi əlaqələrinin problemləri, bu əlaqələrin tarixini izləmək və inkişaf etdirmək olub; elmi-ədəbi, ictimai fəaliyyətini Azərbaycan və gürcü xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiqinə və inkişafına həsr edib. Gürcüstan–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə aid 2 monoqrafiyanın, 100-ə qədər məqalənin müəllifi olan Leyla Eradze Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox problemlərini tədqiq etmiş və eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatından xeyli nümunələri gürcü dilinə çevirmişdir. Onun gərgin əməyi sayəsində formalaşan, xeyli genişlənən və dərinləşən Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələri hazırda böyük intensivliklə inkişaf edir.

Filologiya elmləri doktoru (1990), Gürcüstan–Azərbaycan Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin vitse-prezidenti (1992), İ. Maçabeli adına Gürcüstan Dövlət mükafatı laureatı (1994), professor (1995) Leyla Eradze həm də “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına, PEN Klubun Beynəlxalq Ədəbi Mükafatına (1995), Rəsul Rza mükafatına (1996) və s. layiq görülmüşdür.

L. Eradze Azərbaycan ədibləri arasından ilk olaraq görkəmli Azərbaycan şairi, dramaturq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, Azərbaycanın ilk xalq şairi (1956), iki dəfə “Stalin” mükafatı laureatı (1941, 1942) və iki dəfə “Lenin” ordeni laureatı, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri (1941–1948), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqə Cəmiyyətinin sədri, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən biri (1945), AMEA-nın akademiki (1945) və vitse-prezidenti (1954–1956) Səməd Vurğun (1906–1956) elmi tədqiqata cəlb etmiş və onun əsərlərini sevmə-sevə, böyük ustalıqla gürcü dilinə çevirmişdir.

“...Mənim (Leyla Eradzenin – M.Ç.) 25 yaşımda onun (Səməd Vurğunun – M.Ç.) ‘Azərbaycan’ şeirini gürcü dilinə tərcümə etmişdim. Bizi İosif Nonəşvili tanış etdikdə o (Səməd Vurğun – M. Ç.), gülərək dedi: ‘Çox şadam ki, məni böyük Rustavelinin nəvələri öz dillərində oxuyurlar...’” (Məmmədov, 1978) – deyə Səməd Vurğun böyük hörmət və ehtiramla xatırlayan Leyla Eradze sonralar şairin “Zəncinin arzuları” poemasını və bir sıra şeirlərini Georgi Leonidzenin təklifi ilə orijinaldan tərcümə etmiş və 1958-ci ildə Tbilisidə “Sabçota Sakartvelo” nəşriyyatında ayrıca kitab halında çap etdirmişdir. Heç şübhəsiz ki, həmin kitabdakı tərcümələrin müvəffəqiyyətli çıxmasında o vaxtlar gənc mütərcimin böyük gürcü şairinə hesabat verməsi də az rol oynamamışdır. Təsədüfi deyil ki, bu tərcümələri G. Leonidze oxuyub bəyənmiş və çapını məsləhət görmüşdür.

Seçilmiş əsərlər (“რჩეული” – *Rçeuli*) adlanan həmin kitab şairin “Mən tələsmirəm” şeiri ilə açılır. Bu şeiri rus dilinə ilk dəfə məşhur rus şairi Konstantin Simonov tərcümə etmişdir. K. Simonovun Səməd Vurğunla dostluğu, onun bir sıra şeirlərinin – xüsusilə “Şair, nə tez qocaldın

sən” şeirinin – rus dilinə böyük sənətkarlıqla tərcümə etməsi məlumdur. Lakin tanınmış şair-tərcüməçi Abbas Abdulla yazmışdır ki, “tərəddüd etmədən demək olar ki, Leyla Eradzenin ‘Mən tələsmirəm’in gürcü dilinə tərcüməsi K. Simonovun rus dilinə tərcüməsi ilə cəsarətlə rəqabətə girə bilər və bir sıra cəhətlərinə görə üstün gəlir” (Abdulla, 1976).

Səməd Vurğunun “Mən tələsmirəm” şeirinin ilk bəndinin son cümlələrini Konstantin Simonov belə tərcümə etmişdir:

“Не говорю: ‘Забудем всё на свете!’
‘Согреемся немного’, – говорю”.

Məlumdur ki, Səməd Vurğun sadəcə olaraq “isinmək” istəmir; bu isinməyin məkanını da söyləyir: “mehriban düşüncələrin isti qucağında”.

Leyla Eradzenin gürcü dilinə tərcüməsi, demək olar ki, orijinaldakı mənə və ruhu qoruyur:

ცხოვრების დიდ წიგნს
დავასრულებ, მე ასე ვგონებ,
ვერას დამაკლებს, გადიქროლონ
დროთა ქარებმა,
ოღონდ ჩემს კალამს დიდხანს
შერჩეს ძალა და ღონე,
არ მეჩქარება, მე არსაით
არ მეჩქარება!

Leyla xanımın tərcüməçilik məharəti bir də ona görə diqqəti cəlb edir ki, o, Səməd Vurğun yaradıcılığına xas olan hikmətli, aforizm kimi səslənən fikirləri, frazeoloji və idiomatik ifadələri gürcü dilində qoruyub saxlamağa çalışmış və bunu məharətlə bacarmışdır. O, şairin “Salam, Moskva!”, “Ziyafət”, “Marksın qəbri üstündə”, “Alman bənnası və sovet zabiti”, “Deyin, gülün, övladlarım” və s. şeirlərini böyük ustalıqla tərcümə etmişdir. Onun tərcüməsi demək olar ki, nöqsansızdır və tərcümə ədəbiyyatının nailiyyəti hesab oluna bilər. “Bahar düşüncələri”, “Düşüncələr”, “Körpünün həsrəti”, “Təyyarə meydanında”, “Rəssamın son əsəri”, “Gödəkcə”, “Göz aydınlığı”, “Dörd saz”, “Mən və Bahar”, “Ürək”, “Ananın öyüdü”, “Həsrət”, “Azərbaycan”, “Bahar”, “Anama”, “Orduya”, “Şikəstəyə məktub”, “Gecə”, “Əzilmə”, “Tarla nəğməsi” və s. şeirlərin, eləcə də “Muğan” poemasından “Muğanlı qız” parçasının və “Zəncinin arzuları” poemasının tərcümələri barədə də eyni sözləri demək olar.

Onu da qeyd etmək ki, Səməd Vurğunun Leyla Eradzenin tərcüməsi ilə 1958-ci ildə Tbilisidə gürcü dilində çap olunmuş *Seçilmiş əsərlər (Rçeuli)* kitabında işıq üzü görmüş əsərlərin bəziləri gürcü dilinə müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən bir neçə dəfə tərcümə edilib. O cümlədən “Azərbaycan” şeiri üç dəfə, “Zəncinin arzuları” poemasının isə iki tərcüməsi vardır. “Zəncinin arzuları”nın ilk tərcüməsi Otar Kupravaya məxsusdur və *Axalqazrda kommunisti* qəzetinin 20 iyul 1954-cü il tarixli sayında dərc olunmuşdur. Doğrudur, poema həm O. Kupravanın, həm də Leyla Eradzenin tərcüməsində müvəffəqiyyətli alınmışdır. Lakin birincinin tərcüməsi əsərin rus tərcüməsinə (poemanı rus dilinə M. Aliger çevirmişdir), ikincinin tərcüməsi isə əsərin orijinalına söykənir. O. Kuprava poemanı rus dilindəki adla “Нерп говорит” (gürc. “ლაბარაქობე ზანგი” – “Zənci danışır”), Leyla Eradze isə orijinaldakı kimi “Zəncinin arzuları” (gürc. “ზანგის სურვილები”) adlandırmışdır. O. Kupravanın mətninin rus nüsxəsinə bağlılığı istənilən parça üzrə müqayisədə görünür; Leyla Eradzenin tərcüməsi isə Səməd Vurğunun yüksək şeirsəliyyini, hikmətli üslubunu, ağır-səbatlı misralarını, böyük vətəndaşlıq ehtirasını və pafosunu daha dolğun əks etdirir.

Abbas Abdulla haqlı olaraq yazmışdır ki, beynəlxalq problemlərə həsr olunmuş əsərlər içərisində özünə layiqli yer tutan “Zəncinin arzuları” poemasını tərcümə etmək həm məsuliyyətli, həm də şərəfli işdir və tərcüməçilər arasında bu məsuliyyəti ən çox Leyla Eradze hiss etmişdir. Elə buna görə də onun tərcüməsi daha müvəffəqiyyətli çıxmışdır (Abdulla, 1976).

Leyla Eradze S. Vurğun poeziyasının gürcü dilinə tərcüməsi üzərində yaradıcılıq işini daim uğurla davam etdirmiş, şairin yeni-yeni əsərlərini gürcü dilinə çevirmişdir. Elə buna görə də, ədəbiyyatımızın bu sadıq dostuna sevimli şair-tərcüməçimiz Abbas Abdulla öz sevgi və duyğularını

yazmaqla bərabər, yeri gəldikcə bəzi iradlarını da söyləməyi unutmamışdır. O, təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir ki, “Bahar”, “Düşüncələr” şeirlərinin tərcüməsi orijinaldan çox aşağı durur. Leyla xanım da bəzi tərcüməçilər kimi bəzən “ixtisarchılığa” meyl göstərmişdir: “Zəncinin arzuları” poemasının bir hissəsi, *Muğan* poemasında şairin pambıqçı qızla söhbəti və həmin poemadakı “Olur” rədifli qoşma xeyli ixtisarla tərcümə olunmuşdur. “Azərbaycan” şeirində isə

“Havalansın Xanın səsi, // Qarabağın şikəstəsi” beyti

“დე ისმოდოს სახის ჰანგი, // და სიქსტა ყაბდაჯობ”

(“De ismodis sazis hanqi, // da Şikasta Qarabağis.”) şəklində tərcümə olunmuşdur ki, bu da düzgün deyil. Görünür, mütərcim buradakı “Xan” sözünün mənasını düzgün başa düşməmiş, onun məşhur Azərbaycan müğənnisi Xan Şuşinskinin adı olduğunu bilməmiş, ona görə də “Xan”ı “saz”la əvəz etmişdir. Bu iradlardan sonra A.Abdulla öz arzularını da bildirmişdir: “Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən şeirimizi, S.Vurğun irsini böyük məhəbbətlə sevən Leyla xanımın yeni tərcümələrinin sənətkarlıq baxımından daha kamil olacağına böyük ümidlər bəsləyirik. Axı, o, haqqında danışdığımız əsərləri təxminən qırx il bundan qabaq tərcümə edib.”

Bəli, Leyla Eradze bu xeyirxah işi sonralar da uğurla davam etdirmiş və sözün əsl mənasında mahir tərcüməçi kimi tanınmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının gürcü dilinə çevrilməsində və təbliğ olunmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur. L.Eradze Gürcüstanda Azərbaycan ədəbiyyatının qızğın tərcüməçilərindən, tədqiqatçılarından və təbliğatçılarından biri kimi Azərbaycan ədəbi mühitində də tanınmağa başlamış və qısa bir müddətdə özünü bu sahədə ustad təsdiq etmişdir. O, Səməd Vurğundan sonra bir çox Azərbaycan ədiblərinə müraciət etmiş və onların xeyli sayda əsərlərini də böyük ustalıqla öz ana dilinə çevirmişdir.

Leyla Eradze 1978-ci ildə Bakıda keçirilmiş Zaqafqaziya şairlərinin beynəlmiləl poeziya gecəsində iştirak etdiyi zaman demişdir: “Azərbaycan dilini bilməyim qarşımda zəngin bir sənət xəzinəsinin qapılarını açmışdır. Yaradıcı əməyimin böyük bir hissəsini Azərbaycan xalqının zəngin və gözəl söz sənətindən nümunələri gürcü dilinə çevirməyə sərf etmişəm. Tbilisidə buraxdığım kitablar haqqında *Ədəbiyyat və incəsənət* qəzeti vaxtaşırı məlumat verdiyinə görə bu barədə geniş danışmaq istəmirəm. Nəşr olunan hər yeni əsər məni Azərbaycan ədəbiyyatı ilə daha çox bağlayır: yeni-yeni dostlar qazanıram. Yuxarı Salahlıda böyük Səməd Vurğunun adını daşıyan Poeziya Evində Zaqafqaziya respublikaları Yazıçılar İttifaqlarının birləşmiş katibliyində mən də iştirak etmişdim. Qardaş respublikaların paytaxtlarında poeziya gecələri keçirmək ideyası o vaxt yaranmışdı. Bakıdakı bu ilk görüşdə iştirak etməyimə sevinirəm. Mənimlə birlikdə tanınmış gürcü şairləri R.Margiani, N.Qureşidze, M.Kaxidze Bakıya gəlirlər. Revaz Margiani Azərbaycan haqqında gözəl şeirlər müəllifidir. N.Qureşidze də, M.Kaxidze də həmçinin...”

“Mən görmüşəm Gürcüstanı, oylağıdır gözəlliyin,

Coşğun axan çayları var, bulaqları sərin-sərin.

Yaz gələndə çox sıx olur Gürcüstanın ormanları,

Yel ədikcə dörd bölünür bu dağların dumanları.” (Nəzirli, 1996, p. 241)

– deyən Xalq şairi Səməd Vurğun Gürcüstanı öz vətəni kimi sevmiş, gürcü ədəbiyyatının təbliği üçün çox iş görmüşdür. Onun yaradıcılığında qonşu gürcü xalqının qəhrəmanlığı və milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi geniş şəkildə əks olunmuşdur. S. Vurğun 1928-ci ildə yazdığı “Tiflis maralı” adlı şeirində Tiflisi gözəllikdə cənnətə bənzətdiyi kimi, gürcü gözəllərini də cənnətdə yaşayan mələklərə bənzətmişdir. Şair *Vaqif*, *Xanlar* dramlarında Tamara, Şaliko və Koba kimi müsbət gürcü surətləri yaratmışdır. Xalqlar dostluğunun alovlu tərənnümçüsü olan S. Vurğunun “Yoldaş, hinger, amxanaqo”, “Rəhbərin Vətəni” şeirləri və bir neçə publisistik yazıları gürcü xalqına böyük məhəbbətin ifadəsidir. O, Zaqafqaziya xalqları arasında heç bir fərq qoymamış, onları daha da “bir can kimi” birləşməyə çağırmışdır:

“Qarışsın Qazağa Dilcan dərəsi,

Daha da birləşib olsunlar bir can,

Yoldaş Azərbaycan, hinger Hayastan,

Bir də amxanaqo Qızıl Gürcüstan.” (*Sevirəm Gürcüstanı*, 1976, p. 3)

Məlumdur ki, Səməd Vurğunun yaradıcılığında Gürcüstan mövzusu əsas yer tutduğu kimi, onun çıxış, məruzə və məqalələrində də gürcü ədəbiyyatına, onun klassiklərinə, çağdaş nümayəndələrinə etdiyi müraciətlər və istinadlar da çoxluq təşkil edir. Tərcüməçi Leyla Eradze böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun poetik şeirlərini gürcü dilinə tərcümə etməklə yanaşı, həm də onun yaradıcılığının Gürcüstanla bağlı məsələlərini tədqiq etməyə nail olmuşdur. Xüsusilə, S.Vurğun yaradıcılığında gürcü xalqının tarixi keçmişinin və bugününün geniş yer tutması L.Eradzenin məhz bu mövzuda araşdırmalar aparmasını şərtləndirmişdir. Onun fikrincə, Gürcüstan mövzusu şairin təkcə “Kür çayı”, “Rəhbərə salam” şeirlərində deyil, *Vaqif* və *Xanlar* dramlarında da müəyyən yer tutur. Şair bu şeirlərində gürcü torpağını, onun təbiətini tərənnüm etmişdir. Tədqiqatçı “Səməd Vurğunun naməlum şeiri” məqaləsində belə bir nəticəyə gəlir: “Əgər Səməd Vurğun yuxarıda adları çəkilən şeirlərdə gürcü torpağını, onun zəngin, ecazkar təbiətini, xalqlar dostluğunu tərənnüm etmişsə, pyeslərində gürcü obrazlarını, onların psixologiyasını, təbiətini ifadə edən personajlar yaratmağa müvəffəq olmuşdur” (Eradze, 1970, July 18). Tədqiqatçının *Vaqif*dəki Şaliko, *Xanlar*dəki Koba obrazları barədə dedikləri bir daha göstərir ki, L.Eradze S.Vurğun yaradıcılığına yaxşı bələd olmuş və onu dərinlən araşdırmışdır.

L.Eradze yazır ki, Səməd Vurğunun arxivində işləyərkən gürcü ədəbiyyatı ilə bağlı iki sənədə rast gəlmişdir. Bunlardan biri S.Vurğunun gürcü şairi David Quramaşvilinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş, 21 səhifəlik makina yazısında bir məqalənin əlyazması, ikincisi isə “Rustaveli” adlı şeirinin əlyazmasıdır. D.Quramaşvili haqqında əlyazması sübut edir ki, şair onun yubileyinə ciddi hazırlaşaraq həyat və yaradıcılığı ilə hərtərəfli tanış olmuşdur. Məlumdur ki, S.Vurğun gürcü şairi Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərini tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, müxtəlif münasibətlərlə etdiyi çıxışlarda, məruzə və məqalələrində onun adını çəkmiş, yaxud istinadlar etmişdir. Ona görə də tədqiqatçı-tərcüməçi L.Eradze gürcü xalqının dostu olan böyük Azərbaycan şairi S.Vurğunun XII əsr gürcü ədəbiyyatının klassiki Şota Rustaveliyə həsr olunmuş şeirinə rast gələrkən böyük sevinc hissini gizlətməmişdir: “Səməd Vurğunun arxivində təsadüf etdiyimiz ikinci maraqlı sənəd şairin ‘Rustaveli’ adlı şeirinin əlyazmasıdır. Şeir S.Vurğunun nəşr edilmiş əsərlərinə daxil edilməmişdir” (Eradze, 1970, July 18).

Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, həmin şeir böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin yubileyi ərəfəsində qələmə alınmış, bəlkə çıxışlarının birində də oxunmuşdur. Həm şeirin üzə çıxarılması, həm də L.Eradzenin şeir haqqında fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün də bir yenilik idi: “Heca vəznində 16-lıqla yazılmış şeirin sonunda verilmiş ‘...bu dünya boş nimçəmidir’ yarım misradan aydın olur ki, şeir tamamlanmamışdır. Ümumiyyətlə, şeirin ümumi ruhundan, yazılışından görünür ki, S.Vurğun şeiri bitirməmiş, üzərində yaradıcılıq işini davam etdirməyi nəzərdə tutmuşdur. Çox güman ki, elə buna görə də şeiri nəşr etdirməmişdir” (Eradze, 1970, July 18).

Leyla Eradze “Səməd Vurğun və Gürcüstan” (Eradze, 1970) sərlövhəli məqaləsində araşdırmalarını bir qədər də genişləndirmiş, onun yaradıcılığa başladığı ilk illərdə Gürcüstana gəldiyinin zamanını təyin etmişdir. O, S.Vurğunun 1929-cu ildə yazdığı “Kür çayı” şeiri üzərində dayanaraq, bu şeirdə Azərbaycan insanı ilə qardaş gürcü xalqının birliyini tərənnüm etdiyini qeyd edir. Şeirin adının da “Kür çayı” seçilməsi təsadüfi deyildir; bu rəmz hər iki xalqı birləşdirən fiziki və mənəvi amildir. Şairin “Tiflisin arxası, Qazaxın belə, / Hər ikisi sənə, sənə dost eli” misralarında bu amilin poetik təsviri aydın şəkildə görünür. Bu şeirdən çıxış edərək tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, Səməd Vurğun yaradıcılığının sonrakı mərhələləri də göstərir: “Bu motivlər şairin yaradıcılığında təsadüfi səciyyə daşmamış, onun idealları ilə ülvə şəkildə bağlı olmuşdur” (Eradze, 1970, p. 198).

Tədqiqatçı S. Vurğunun *Vaqif* dramına da müraciət etmiş, əsərdəki Şaliko və Tamara obrazları üzərində xüsusilə dayanmışdır. Onun fikrincə, pyesdə şairin yaratdığı gürcü obrazları diqqətəlayiqdir. Şaliko xalqın düşməinə qarşı mübariz bir oğlu, öz qanını son damlasına qədər əsirgəməyən bir igid kimi təsvir edilir. Tədqiqatçı S.Vurğunun yaradıcılığında mühüm yer tutan dostluğun hər iki xalqın keçmiş ənənələrindən gəldiyinə əmin olduğunu bildirir: “Səməd Vurğun Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqının siyasi mənafeyinin birliyindən tez-tez yazmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində ‘Bizim

andımız' məqaləsində şair Zaqafqaziya xalqlarının birlikdə alman işğalçılarına qarşı mübarizəsindən, onların tarixi qəhrəmanlığından danışır" (Eradze, 1970, p. 199).

Leyla Eradze S.Vurğunla bağlı araşdırmalarında onun gürcü şair və yazıçıları ilə dostluq əlaqələrindən də söhbət açır. Georgi Leonidze ilə Səməd Vurğun dostluğu bunun bariz nümunəsidir. Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, S.Vurğunla G.Leonidze arasında böyük yaradıcılıq qohumluğu vardır. Bu yaxınlıq iki şairin şəxsi dostluğu ilə xalqların dostluğuna çevrilir. Onların bir-birinə yazdıqları məktublarda da qarşılıqlı yaradıcılıq isti münasibəti aydın görünür. Buna misal olaraq, G.Leonidzenin *Drujba narodov* jurnalında nəşr edilən "Portaxala" poemasını və bu poema haqqında S.Vurğunun məktubunu göstərir. G.Leonidzenin yaratdığı Ana obrazının S.Vurğunu mütəəssir etməsinin səbəblərini axtarır və bu mövzunun ona da çox yaxın və doğma olduğu nəticəsinə gəlir. Bunu S.Vurğunun G.Leonidzeyə məktubuna istinad edərək yazırdı: "Sənin poemandan aldığım böyük təəssüratı bir məktubda izah etmək çox çətindir... Sən onu lirik poema adlandırırsan. Ancaq bu gözəl lirik poemanı mən, poemanın fəlsəfəsinin təsdiq etdiyi kimi, əsrlərlə yaşamış, əməkdən daim zövq almış, həm də əzab çəkmiş... və nəhayət, məhz namuslu zəhməti və mənəvi cəsarəti sayəsində ölməzlik-əbədilik hüququ qazanmış qüdrətli gürcü xalqı haqqında əsl epopeya hesab edirəm" (Eradze, 1970, p. 201).

Georgi Leonidzenin "Portaxala" poemasının S. Vurğunda bu qədər böyük təəssürat yaratmasının başqa bir səbəbi də Ana obrazı olmuşdur. Bu gözəl gürcü qadının obrazı, şairin məktubundan da göründüyü kimi, heç vaxt xatirindən silinməmişdir.

Leyla Eradze görkəmli Azərbaycan yazıçısı, tanınmış nasir, ədəbiyyatşünas, publisist, pedaqoq, ssenarist, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü (1949), Azərbaycanın xalq yazıçısı (1984), Azərbaycan SSR Komsomolu mükafatı laureatı (1976), filologiya elmləri namizədi (1954), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı (1986, 1990), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri (1986–1987), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının sədri (1991), M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1991) İsmayıl Şıxlının (1919–1995) da yaradıcılığını tədqiq etmişdir. O, yazıçının *Dəli Kür* romanını gürcü dilinə tərcümə etməklə yanaşı, Azərbaycan nəsrində gürcü mövzusu problemini də araşdırmış, bu əsərin məzmununu və obrazları haqqında fikir yürütmüşdür. Bu da Azərbaycan bədii nəsrinin bu nümunəsinə kənar ədəbi tənqidin münasibətini əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Məlumdur ki, *Dəli Kür* romanında Qori Seminariyasının təsvirinə də geniş yer verilmişdir. Qori Seminariyasının Qafqaz xalqlarının mədəni həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı bu fikrində haqlıdır: "Bu məktəblərdə (Çar Rusiyasının Qafqazda Qori seminariyası tipli məktəblər açmasında — M.Ç.) mütləqiyyətin müstəmləkəçilik siyasətinin daşıyıcıları ilə yanaşı, demokratik ideyalar ilə silahlanmış xalq maarifçiləri də fəaliyyət göstərirdi" (Eradze, 2015, p. 12).

İ.Şıxlının həyat və yaradıcılığı haqqında gürcü oxucularına ətraflı məlumat verən tədqiqatçı əsərin ideyasını da düzgün müəyyənləşdirərək belə qənaətə gəlirdi: "Əsərin ideyası köhnə, məhvi labüd olan cəmiyyətin tədricən dağılması və onun faciəli şəkildə sona yetməsidir. Yazıçı əsasən bir ailənin faciəsini sinfi münaqişə fonunda ümumiləşdirmiş və ona geniş ictimai mənə vermişdir" (Eradze, 2015, p. 12).

Tədqiqatçı L. Eradze Cahandar ağa obrazı üzərində geniş dayanaraq bu ailədə baş verən prosesləri də təhlilə cəlb edir və Cahandar ağanı tək-cə mülkədar sinfinin nümayəndəsi kimi deyil, bir şəxsiyyət olaraq dəyərləndirir. Cahandar ağa sövqi-təbii hiss edir ki, hər şey dəyişir, heç nə əvvəlki kimi qalmayacaq və bu dəyişimə hazır olmanı belə gözdən keçirir: "Atadan-babadan bərqərar olmuş aləmin və onun sərt qanunlarının dəyişdirilməsinin nəsə təsəvvür olunmadığı bu feodal-patriarxal quruluşunun insanında yeniliyin qığılımları baş qaldırır və oğlunu bilik almaq məqsədilə Qori seminariyasına göndərməyi lazım bilir" (Eradze, 2015, p. 12). Tədqiqatçı əsərin ruhunu yaxşı duymuş və Cahandar ağanın Göytəpənin çar kazaklarından qorumasının əsl səbəblərini doğru müəyyənləşdirmişdir. Cahandar ağa yeni qaydalara uyğunlaşmaq istəmir, ancaq onu da görür ki, zaman köhnə qaydalarla yaşamağa da imkan vermir. Yazıçının daim coşğun, çılgın Kür çayını zamanın rəmzi kimi verməsini də ayrıca qeyd edir. Bir sözlə, Leyla Eradze İ.Şıxlının *Dəli Kür* romanını Azərbaycan nəsrinin ən sanballı əsərlərindən biri kimi yüksək qiymətləndirmiş və gürcü

ədəbiyyatında bu prosesləri əks etdirən hər hansı bir əsərin hələ yazılmadığına təəssüf etdiyini bildirmişdir (Eradze, 2015, p. 12).

Leyla Eradze əsərlərində Qori seminariyasını bitirmiş, bir müddət Tiflisdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan yazıçısı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəri, tənqidi realizmin, alleqorik dram janrının və yeni tipli ictimai satiranın yaradıcısı, Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin böyük ustadı kimi tanınan, həmçinin Azərbaycanda və Şərqdə feminizm, qadın və kişi hüquqları bərabərliyi ideologiyasının əsasını qoymuş ictimai xadim Mirzə Cəlil Məmməd-quluzadədən də bəhs etmiş və onun “Eşşəyin itməkliyi” əsərini gürcü dilinə tərcümə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının peşəkar mütərcimi, tədqiqatçısı və təbliğatçısı olan Leyla Eradze 1977-ci ildə *Dostluq – könüldən-könülə körpüdür* adlı monoqrafiyasını “Sovet Gürcüstanı” Gürcüstan SSR Dövlət Nəşriyyatında gürcü dilində çap etdirmişdir. Bu əsər həm elmi, həm də mənəvi baxımdan Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi əlaqələrinin mühüm mərhələsini əks etdirən sanballı bir tədqiqat kimi qəbul olunmuşdur.

Professor Mədəd Çobanov Tbilisidə nəşr olunan “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin 16 mart 1978-ci il tarixli №32 (7872) sayında dərc etdirdiyi eyniadlı məqaləsində Leyla Eradzenin *Dostluq – könüldən-könülə körpüdür* kitabı haqqında geniş məlumat vermiş və bu əsəri “gürcü oxucuları üçün ən qiymətli hədiyyə” adlandırmışdır. Professor M.Çobanovun yazdığına görə, monoqrafiya Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi əlaqələrinin müxtəlif mərhələlərini əhatə edən sistemli və elmi yanaşma ilə diqqət çəkir (Çobanov, 1978).

Kitabın birinci fəslı, “Gürcü–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tarixi kökləri” adlanır və burada iki xalqın ədəbi əlaqələrinin qədim tarixi mənbələrinə, qarşılıqlı mədəni təsir və ədəbi mübadilənin ilkin mərhələlərinə dair yığcam, lakin dərin təhlil aparılmışdır.

İkinci fəsil “Gürcü–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin sovet dövrü”nə həsr olunmuşdur. Bu hissədə sovet ideoloji məkanında qarşılıqlı mədəniyyət siyasəti, ədəbi təşkilatların əməkdaşlığı və birgə yaradıcılıq layihələri elmi faktlarla təsvir olunur.

Üçüncü fəsil Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* poemasının Azərbaycan dilinə tərcümə tarixinə həsr edilmişdir. Burada müəllif tərcümələrin mərhələlərini, ədəbi üslubun qorunması məsələlərini və Rustaveli irsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini təhlil edir.

Dördüncü fəsil “Gürcü mətbuatı səhifələrində Azərbaycan mövzusu” adlanır. Bu bölmədə əsas diqqət Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinin gürcü dilinə tərcüməsi, səhnə adaptasiyaları və gürcü ədəbi tənqidində tutduğu yerə yönəldilmişdir. Leyla Eradze burada M. F. Axundzadənin Tiflis ictimai mühitinə yaxınlığını və onun yaradıcılığının formalaşmasında bu mühitin rolunu elmi əsaslarla izah edir.

Beşinci fəsil məşhur Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının *Dəli Kür* romanının geniş təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif romanın ideya-bədii xüsusiyyətlərini, obrazlar sistemini və əsərin tarixi-ictimai kontekstini təhlil etmişdir.

Monoqrafiyanın sonuncu fəslı – “Azərbaycan sovet poeziyasında Gürcüstan mövzusu” isə Səməd Vurğun və Süleyman Rüstəmin yaradıcılığında Gürcüstanın bədii obrazını araşdırır. Burada Gürcüstanın poeziyada təkcə coğrafi məkan kimi deyil, həm də dostluq, qardaşlıq və mədəni yaxınlığın rəmzi kimi təqdim olunduğu vurğulanır.

Professor Mədəd Çobanovun yekun fikrinə görə, *Dostluq – könüldən-könülə körpüdür* kitabı təkcə bir monoqrafiya deyil, həm də iki xalqın ədəbi və mənəvi bağlarının elmi əsaslarla təsdiqi, səmimi dostluğun parlaq təzahürüdür (Çobanov, 1978).

Leyla Eradze özünün elmi tədqiqat əsərlərində əslən Gürcüstandan olan görkəmli Azərbaycan ziyalı, məşhur şair, yazıçı, dramaturq, publisist, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, 1934-cü ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banilərindən biri, Azərbaycan SSR Əməkdar incəsənət xadimi Abdulla Şaiqin (1881–1959) yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.

O, Abdulla Şaiq haqqında yazdığı iki məqalədən birini Gürcüstanda, digərini isə Azərbaycanda nəşr etdirmişdir. “Abdulla Şaiq Talıbzadənin yaradıcılığında Gürcüstan” adlı birinci məqalə Tbilisidə “Soplis tsxovreba” (“Kənd həyatı”) qəzetinin 1971-ci il 27 aprel sayında, “Abdulla Şaiq və

Gürcüstan” sərlövhəli ikinci məqalə isə Bakıda “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1971-ci il 8 may sayında dərc olunmuşdur. Hər iki məqalədə uşaqlığından etibarən Tiflisin və Borçalı dağlarının ecazkar təbiəti qoynunda, Azərbaycan folklorunun sirli-sehrli nağıl və əfsanə aləminin təsiri altında formalaşmış Abdulla Şaiqin vətənə və xalqa, onun mənəvi və təbii sərvətlərinə duyduğu sonsuz məhəbbət, mənalı və şərəfli ömür yolu, zəngin bədii və elmi yaradıcılığı, pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Tanınmış gürcü ədəbiyyatşünas alimi, şair-tərcüməçi və ictimai xadim Leyla Eradze Gürcüstanda yaşayan və yaradan Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığını da daim diqqət mərkəzində saxlamış, onların əsərlərinə mütəmadi müraciət etmiş, lazım gəldikdə tərcümə edərək gürcü oxucularına təqdim etmişdir.

Əzim İsmayılın tərtib etdiyi və 1980-ci ildə Tbilisidəki “Merani” nəşriyyatında çap olunaraq L.Eradze, M.H.Bəxtiyarlı və Ə.İsmayılovdan ibarət redaksiya heyəti tərəfindən oxuculara təqdim edilən *Çəsmə* ədəbi məcmuəsinə Leyla Eradzenin yazdığı “Ön söz”dən məlum olur ki, kitabda Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan aşığı, şair və yazıçılarının, xüsusilə də Tbilisidə Azərbaycan dilində nəşr olunan yeganə mətbu orqan olan “Gürcüstan” qəzetinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Çəsmə” ədəbi dərnəyinin üzvlərinin əsərlərindən, eləcə də onların tərcümə etdiyi gürcü yazıçılarının əsərlərindən seçilmiş ən yaxşı nümunələr, maraqlı şeirlər, hekayələr və bir pyes toplanmışdır.

Bu əsərləri birləşdirən əsas ideya – vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik və xalqlar dostluğu ideyasıdır. Leyla Eradze “Ön söz”də yazırdı: “İstər poeziya, istərsə də nəsr nümunələrinin ruhu müasir həyatla sıx bağlıdır. Məcmuədəki hər misranı, hər sətiri, hər dialoqu insan idrakının məhsulu kimi götürsək, ona nə qədər zəhmət çəkildiyi, alın təri töküldüyü aydın olar.” (Eradze, 1980, p. 3)

O, “Ön söz”də həmçinin ayrı-ayrı müəllifləri və əsərləri ayrıca təhlil etməməsinin səbəbini “Gürcüstan” qəzetinin redaktoru S.Süleymanovun almanaxa yazdığı geniş “Çaylar ümmanlara qovuşur...” adlı müqəddimənin (Süleymanov, 1980, pp. 4–18) artıq bu məqamları əhatə etməsi ilə izah etmişdir (Eradze, 1980, p. 3).

Ümumiyyətlə, “Gürcüstan” qəzetinin redaksiyası nəzdində yaradılan “Çəsmə” ədəbi birliyinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən L.Eradze həmin məcmuəni qəzetin yaradıcı gənclərlə işi yaxşılaşdırmaq haqqında qərarının parlaq təzahürü kimi dəyərləndirmişdir. O, qəzetin gənc ədəbi qüvvələrə geniş yer verməklə onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına böyük töhfə verdiyini vurğulamışdır.

Leyla Eradze *Çəsmə* ədəbi məcmuəsini bu faydalı və xeyirxah işin bəhrəsi kimi qiymətləndirmiş və bu şərəfli yolda qələm dostlarına uğurlar arzulamışdır (Eradze, 1980, p. 3). Belə bir ön sözün yazılması, əslində, qonşu xalqın içində milli ədəbiyyatı yaşadan yazıçı və şairlər üçün mənəvi dəstək və böyük stimol olmuşdur.

Leyla Eradze tanınmış ədəbiyyatşünas alim, bacarıqlı və zəhmətkeş bir tədqiqatçı olmaqla yanaşı, həm də istedadlı şair kimi tanınmış və eyni zamanda təcrübəli tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Məqalələri, şeirləri və tərcümələri 1955-ci ildən mətbuatda dərc olunan Leyla Eradze *Mən kitabla gəlirəm* (1975), *Tərazi ilə gəlirəm* (1978), *Şeirlər* (1979), *Aprel bilir* (1987), *Qurtuluş* (1994) və s. şeir toplularının, maraqlı uşaq şeirlərinin, həmçinin *Dostluq – könlüdən-könlə körpüdür* (1977), *Gürcüstan–Azərbaycan ədəbiyyatının tipoloji əlaqələri* (Azərbaycan dilində, 1984) kimi kitabların və bir-birindən dəyərli elmi əsərlərin müəllifidir. Gürcüstan–Azərbaycan mədəniyyətində baş verən mühüm hadisələrə həmişə yaradıcılığı ilə cavab verən Leyla Eradze müntəzəm olaraq səmərəli tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur.

Leyla Eradze ötən əsrin 1970-ci illərinin əvvəllərində tanınmış Azərbaycan şairləri Rəsul Rzanın “Bahar”, Məmməd Rahimin “Oktyabr”, Mirvarid Dilbazinin “Zaman və şair”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Qonaq”, Nigar Rəfibəylinin “Ayrılıq”, Nəbi Xəzrinin “Günbəgün” şeirlərini Azərbaycan dilindən gürcü dilinə tərcümə edərək “მნათები” (“*Mnatebi*” – “İşıq”) adlı aylıq ədəbi-bədii və ictimai-siyasi jurnalın 1972-ci il 9-cu (sentyabr) nömrəsində “Qardaş Respublikanın poeziyası” rubrikası altında çap etdirmişdir (İşıq, 1972).

Həmin illərdən etibarən Leyla Eradze görkəmli Azərbaycan şairi, 1945-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycanın Əməkdar incəsənət xadimi (1974), “Qırmızı Əmək Bayrağı”

(1975) və “Oktyabr İnqilabı” (1984) ordenləri laureatı, Azərbaycanın xalq şairi (1984), Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı (1976) və SSRİ Dövlət mükafatı (1984) laureatı, M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1989), Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı (1990), Milli Məclisin üzvü və millət vəkili (1995, 2000), həmçinin 1992–2005-ci illərdə Azərbaycanın ən ali dövlət təltifi olan “İstiqlal” ordeni ilə ilk təltif olunan üç şəxsdən biri — tanınmış ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru (1964), professor (1965), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik Bəxtiyar Vahabzadə (1925–2009) ilə də ədəbi yaradıcılıq əlaqələrində olmuş, onun yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmiş və bir neçə şeirini gürcü dilinə tərcümə etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının Gürcüstanla bağlı səhifəsində xüsusi yer tutan “Qonaq” şeirində qonaqpərvərlik, sevgi və doğma yurda bağlılıq kimi ülvə hisslər tərənnüm olunur. Şair qonağın gəlişi ilə evə sevinc və işıq gəldiyini, onunla birlikdə xoşbəxtliyin də gəldiyini ifadə edir. Şeirdə qonaq obrazı sadəcə bir gələn deyil, həm də dost, sırdaş, evə sevinc və istilik gətirən bir varlıq kimi təqdim olunur. Şair qonağın gəlişi ilə evdə yaranan müsbət atmosferi, onunla olan söhbətlərin doğurduğu xoş hissləri və evin işıqlanmasını poetik dillə təsvir edir. Şeirin sonunda isə qonağın yola salınması ilə evdə yaranan kədər və ayrılıq hissi təsirli şəkildə ifadə olunur.

სტუმარი

ვისაც ეგონა, სტუმარი ვარ ამა ქვეყნისა,
მას პატრონობა მიწა-წყლისა აღარ ეღირსა.

ისე ცხოვრობდა, ვით სტუმარი უცხო ბინაზე,
ხელს არ ანძრევდა, უქმად იჯდა სხვების ჯინაზე.

პალტო და ქუდი გასაქცევად მზად ჰქონდა მუდამ,
და რაც გააჩნდა სულ ფლანგავდა, შენახვა სძულდა.

ხვალინდელ დღეზე ფიქრით თავს არ იღლიდა იგი,
დღეის იცოდა იმ სტუმარმა წესი და რიგი.

არ შეგაწყენდათ, სულ ერთავად იყო მდუმარი,
ისე წავიდა ამ ქვეყნიდან, როგორც სტუმარი. (İşıq, 1972, s. 6)

“Qonaq” şeiri, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına xas olan sadəlik, səmimiyyət və dərin hisslərlə dolu bir şeirdir. Şeirdəki hər misra qonaqpərvərliyin, dostluğun və doğma yurda bağlılığın yüksək dəyərlərini əks etdirir:

Şeirdən bir parça:

Qonaq gələndə evə nur dolar,

Qonaq gedəndə evdə qəm qalar... (İşıq, 1972, p. 6)

Şair “Qonaq” (İyul, 1956) adlı başqa bir eyniadlı şeirində isə yazmışdır:

"Beş günlük qonağam" - deyib dünyada,

Özünü aparır çoxu qonaqtək.

Ömrünü, gününü verib o bada,

Deyir: "Bu dünyada ancaq kef çəkək!"

Qaydadır, yad evdə axmaq bir qonaq

Yeməyə, içməyə güc verər ancaq. (Vahabzadə, 2008, p. 177)

Leyla Eradze daha sonralar Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən 40-a yaxın poetik və nəsr əsərini gürcü dilinə çevirmiş və ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Azərbaycan şairlərindən Səməd Vurğunun *Şeirlər* (1960), Nəbi Xəzrinin *Xəzərin kənarında* (1965), Nəriman Həsənzadənin *Şeirlər* (1983), həmçinin Süleyman Rüstəm, Cabir Novruz, İsa İsmayılzadə və başqalarının şeirlər kitablarını gürcü dilinə tərcümə etmiş və ayrıca kitab halında oxucuların ixtiyarına

vermişdir. O, həm də Azərbaycan dilindən gürcü dilinə tərcümə etdiyi əsərlər əsasında *Azərbaycan poeziyası antologiyası* (1980), *Azərbaycan şairləri Gürcüstanı vəsf edirlər* (1981) və s. adlı ayrıca kitablar, toplular və məcmuələr tərtib və nəşr etdirmişdir.

Leyla Eradze Azərbaycan ədəbiyyatından bir çox yazıçıların nəsr nümunələrini də gürcü dilinə tərcümə etmişdir. O cümlədən, İsmayıl Şıxlının *Dəli Kür* (1982), Mirzə İbrahimovun *Pərvanə* (1984, D.Qulışvili ilə birlikdə), İlyas Əfəndiyevin *Söyüdlü arx* romanlarını, Həsən Seyidbəylinin “Telefonçu qız” povestini, eləcə də Cəlil Məmmədquluzadənin, İsa Hüseynovun, Ələviyyə Babaye-vanın və digər yazıçıların roman və hekayələr kitablarını gürcü oxucularına təqdim etmişdir.

Həmin kitablar arasında Cəlil Məmmədovun *Ulduzlar sönəndə* hekayələr kitabı xüsusi yer tutur (Məmmədov, 1980). Azərbaycan ədəbiyyatının peşəkar tədqiqatçısı və tərcüməçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Leyla Eradze bu əsəri jurnalist Dmitri Qulisaşvili ilə birlikdə gürcü dilinə çevirərək 1980-ci ildə Tbilisidəki “Nakaduli” nəşriyyatında kütləvi tirajla çap etdirmişdir. Kitabda oxuculara indiyədək “Nuranə” adlı kino povesti və bir çox hekayələri ilə yaxşı tanış olan müəllifin 20-yə yaxın yeni hekayəsi, miniatürləri və mənzum şeirləri təqdim olunmuşdur.

Kitabı oxuculara təqdim edən professor Mədəd Çobanov “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap olunmuş məqaləsində yazmışdır ki, “tanınmış yazıçı Cəlil Məmmədovun gürcü dilində nəşr olunan bu kitabında insanları maraqlandıran, düşündürən, oxucularda hiss və həyəcan doğuran bədii obrazlar, ümumiləşdirmələr, incə hisslər, dostluqda və sevgidə sadıqlıq motivləri qardaş gürcü oxucularına bədii şəkildə çatdırılmışdır.” Qabaqcıl bəşəriyyətin sülh, azadlıq, bərabərlik və səadət uğrunda mübarizəsini təsvir edən “Missis Narkinskin etüdləri” və “Alov donmur” hekayələri gürcü dilində çox yaxşı səslənir. Nizami Gəncəvinin və Molla Pənah Vaqifin həyatından bədiiliklə yazılmış “Portret” və “Duman içində” hekayələri də məzmunu və bədii tərcümə manerası ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Böyük Vətən müharibəsi illərində alman faşistlərinə qarşı ön cəbhədə qəhrəmanlıqla vuruşan döyüşçülərimizin cəbhə həyatına, onların Vətənimizi və “Qızıl Moskva”-nı qorumaq, onu düşmən zərbəsindən müdafiə etmək üçün silaha sarılmaları səhnələrinə həsr olunmuş “Ürəklər”, “Cəbhədən məktublar”, “Quşlar oxuyarkən” hekayələri də tərcümə olunmuşdur.

Kitaba həmçinin “Gəlirəm, Sagül!”, “Redaktor və Şövqiyyə”, “Nalə”, “Kamilə”, “Odtəkin”, “Zəriflik haqqında hekayə”, “Bəs, sən”, “Filankəs” hekayələri və “Ana ceyran”, “Ayırma”, “Dəniz kimi”, “Sevdim” miniatürləri də daxil edilmişdir. Bir sözlə, professor Mədəd Çobanovun da qeyd etdiyi kimi, yazıçı Cəlil Məmmədovun bu əsərlərində “müasirlərimizin həyatı, əmək qəhrəmanlığı, zəngin və nəcib mədəniyyəti, saflığı öz bədii əksini tapmışdır.” (Çobanov, 1981)

Gürcüstan Yazıçılar İttifaqının sədri Qriqol Abaşidze Azərbaycan ədəbiyyatına Gürcüstanda böyük maraq göstərildiyini və bu işdə Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələrinin memarlarından biri olan L. Eradzenin böyük xidmətləri olduğunu vurğularkən onun adını xüsusi qeyd etmişdir: “Bir çox yazıçılarımız qardaş respublikadan olan qələm yoldaşlarının əsərlərini əsl məhəbbətlə gürcü dilinə tərcümə etmiş və edirlər. Bir sıra şairlərimizin tərcümələrində Süleyman Rüstəmin şeir məcmuəsi, konfrans iştirakçısı Leyla Eradzenin tərcüməsində Mirzə İbrahimovun *Pərvanə* romanı yaxın vaxtlarda çapdan çıxacaqdır.” (Abaşidze, 1980, p. 2)

Leyla Eradze həm də istedadlı şair idi. Onun bir çox lirik və uşaq şeirləri indi də dillər əzbəridir. Şeirləri Azərbaycan, rus, italyan, slovak və digər dillərə tərcümə olunub. Bütün yaradıcılığı ilə özünü Azərbaycan xalqının dostu, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təbliğatçısı kimi sübut edən L. Eradze *Mənə doğmasan, Bakı* şeirlər kitabına yazdığı “Ön söz əvəzinə” adlı yazısında Azərbaycan xalqına doğmalığını və sevgisini belə ifadə etmişdir: “Şüurlu ömrümün böyük bir hissəsini sizinlə – sizin ədəbiyyat və mədəniyyətinizi öyrənməklə keçirmişəm, sizin yazıçılarınızın əsərlərini tərcümə etməklə yuxulmuş, səhərimi açmışam. Qədim mədəniyyətinizə, çoxəsrlik ədəbiyyatınıza məftunam.” (Eradze, 1990, p. 5)

Kitabın adından da göründüyü kimi, Leyla Eradze Azərbaycan xalqına məhəbbətini təkcə tərcümə və elmi yaradıcılıqla deyil, həm də poetik duyğularla ifadə etmişdir. “Mənə doğmasan, Bakı” şeirində Bakını ikinci doğma şəhəri hesab edir — elə bir şəhər ki, birinci qədər doğma və əzizdir. Hər dəfə bu şəhərə gələndə onu iki əli ilə qucaqlayır, doğma qapılarını üzünə açır.

*Çatırıq qocaman
Biləcəriyə,
Bu qədim Keşlədir, keçdi,
Bu da ki...
Sənsən, doğma şəhər, mehriban Bakı...
Hamı mehribanım,
Doğmam, tanışım,
Hamı mən bildiyim
Dildə danışır. (Eradze, 1990, p. 12)*

Leyla Eradzenin doğma şəhəri hesab etdiyi Bakıda uzun müddət yaşaması ona şəhərin canlı obrazını yaratmaq, poetik mənzərəsini çəkmək, gözəl təbiətini, min bir rəngini nümayiş etdirmək imkanı vermişdir. O, böyük ilhamla, sonsuz sevgi və saf məhəbbətlə Bakını tərənnüm etmiş, öz şeirlərinə bütün duyğuların dərinliyini, onun xas səmimiyyətini, romantik coşqusunu qoymuşdur.

“L.Eradzenin Bakıya həsr etdiyi şeirləri səmimi hisslərlə, məhəbbət və heyranlıqla doludur və Bakının şairə xanımına nə qədər yaxın və əziz olduğunu inandırıcı şəkildə sübut edir. Azərbaycan mövzuları gürcü şairəsinin ədəbi-poetik yaradıcılığını yeni obrazlar, süjetlər, bədii ifadə vasitələri ilə bədii cəhətdən zənginləşdirmişdir. L.Eradzenin əsərləri oxuculara daha çox estetik təsir göstərir, onun poetik ustalığından, yüksək istedadından danışır və uydurma boşboğazlıqdan tamamilə məhrumdur.” (Zeynalova, 2018, p. 146)

Leyla Eradzenin lirik “mən”i ilk gənclik illərindən Bakını sevmiş, onunla dil tapmışdır. Hər gələndə küçələrini gəzmiş, qəlb açan insanları ilə hal-əhval tutmuşdur. Lakin hər dəfə gələndə sanki ilk dəfə görüşürlər kimi görüşür, hal-əhval tuturlar. Bu şəhərdə lirik qəhrəmanın min-min xatirəsi var.

*Sən mənim könlümdə
yanan inamsan,
Sən mənim ikinci
doğma anamsan.
Sən mənim həyatda
ən doğma yerim,
Taleyi işıqlı,
eşqi ləkəsiz.
Sən mənim ikinci
tale şəhərim,
Elə birinci tək,
müqəddəs, əziz. (Eradze, 1990, p. 13)*

Maraqlıdır ki, L.Eradzenin *Mənə doğmasan, Bakı* adlı şeirlər toplusunda “Vətən nəğmələri” bölməsinə “Mənim Gürcüstanım”, “Tbilisi” və s. şeirlərlə yanaşı “Doğma Bakım mənim” şeiri, yaxud “Mənim doğmalarım” bölməsinə “Anama”, “Qızıma” şeirləri ilə yanaşı “Dilərə” adlı poetik ithaf daxil edilmişdir. Leyla Eradze həm də görkəmli ictimai xadim kimi tanınmışdır. O, ötən əsrin sonlarında öz ölkəsində başlayan dövlət müstəqilliyi uğrunda azadlıq hərəkatının öncüllərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda həmişə dost və qonşu Azərbaycan xalqının uğuruna, bayramına sevinmiş, qəminə, kədərinə şərik olmuşdur. 1990-cı ilin Qanlı Yanvar günlərində Bakıya gəlmiş, Azərbaycan xalqının yanında olmuş, dərin hüznə başsağlığı vermiş və Tbilisiyə qayıtdıqdan sonra Bakıdakı həqiqətləri gürcü xalqına və dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, məşhur türkoloq, gürcü–Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin tanınmış tədqiqatçısı, məşhur gürcü şairəsi, kamil tərcümələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını Gürcüstanda təbliğ edən təcrübəli diplomat Leyla xanım Eradze XX əsrin ortalarından başlayaraq müntəzəm şəkildə Azərbaycanla əlaqə saxlamış, dəfələrlə Bakıya səfərlər etmiş, Azərbaycanda keçirilən bir çox ədəbi və mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. O, iki qonşu və dost xalq arasındakı ədəbi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə xüsusi səy göstərmiş, fəal ictimai xadim kimi tanınmış və Azərbaycan ədəbi mühitində böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur.

Elə buna görə də Leyla Eradze 1981-ci ildə Azərbaycan və gürcü xalqlarının mənəvi yaxınlaşmasının təşviqində, mənsub olduqları xalqların mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasında, Azərbaycan–Gürcüstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində və inkişafında göstərdiyi böyük xidmətlərə görə “Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adına layiq görülmüşdür. Leyla xanım görkəmli ədəbiyyatşünas alim, lirik şairə, bacarıqlı tərcüməçi, tanınmış ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də təcrübəli diplomat idi. Bu, onun ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə də sıx bağlı idi.

Leyla Eradze ömrünün son illərini Azərbaycanda, Bakıda keçirmişdir. O, 1995-ci ildə suveren Gürcüstan Respublikasının Azərbaycan Respublikasında səfirliyinin açıldığı ilk günlərdən 1-ci katib, mədəniyyət məsələləri üzrə attaşə (1995–1998) vəzifəsində çalışmış, Gürcüstanın Azərbaycanla mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafı məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Ömrünün sonuna qədər bu diplomatik missiyanı şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirən Leyla Eradze Azərbaycan ədəbiyyatının alovlu təbliğatçılarından və qızgın tərcüməçilərindən birinə çevrilmişdir. Əslində bu missiya uzun illər ərzində onun yaradıcılığında həyata keçirilmiş, indi isə ona sanki sadəcə rəsmi status verilmişdi. Səfirlikdə I katib vəzifəsində işlədiyi üç il ərzində o, xeyli işlər görmüş, tez-tez Gürcüstanın mədəniyyət xadimlərinin Azərbaycana qastrollarını təşkil etmiş, bir neçə dəfə Qax və Marneuli rayonlarına səfər etmiş, elm, maarif və mədəniyyət xadimləri ilə görüşlər keçirmiş, çox sayda müsahibələr vermiş, məqalələr dərc etdirmişdir. Ən əsası isə “Azərbaycan–Gürcüstan Dostluq Cəmiyyəti”ni yaratmışdır.

Təəssüf ki, Leyla Eradze 1998-ci il yanvarın 30-da vəfat etmiş, haqqın dərgahına qovuşmuşdur. Sonralar həmin cəmiyyətin fəaliyyəti, təəssüf ki, davam etdirilməmişdir.

Nəticə

Bir sözlə, Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət işçisi, professor Leyla Eradzenin yaradıcılığında Azərbaycan, filologiya elmləri doktoru, professor Mədəd Çobanovun yaradıcılığında isə Gürcüstan mövzusunun xüsusi yer tutması, hər iki xalqın mədəni və mənəvi irsinin ortaya çıxarılması ilə yanaşı, ədəbi əlaqələrin çoxcəhətliliyini, qarşılıqlı təsir və zənginləşmə prosesini sürətləndirmişdir. Hər iki alim öz araşdırmalarında bu tendensiyanı yaşadaraq qədimdən davam edən dostluq əlaqələrini yeni bir mərhələyə daşımışlar. Onlar Azərbaycan və gürcü xalqlarının mənəvi yaxınlaşmasına yönəlmiş bir sıra elmi monoqrafiyalar, ədəbi-tənqidi əsərlər və məqalələr yazmışlar. Bu çoxsaylı əsərlər bu gün də elmi aktuallığını itirməmiş, əksinə, müasir dövrdə yeni və daha böyük əhəmiyyət kəsb edərək müəlliflərinin elmdə uzunömürlülüyünü təmin etmişdir. Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun bədii ədəbiyyatda təcəssümü bu iki alimin yaradıcılığında yeni müstəviyə keçmiş, elmi təfəkkürdə öz geniş əksini tapmış və beləliklə, Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri daha da zənginləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abaşidze, Q. (1980, noyabr 4). Ümumittifaq konfransı haqqında. *Kommunist qəzeti*, 2.
2. Abdulla, A. (1976, mart 30). Dostluq müqaviləsi. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 38 (7548).
3. Azərbaycanca–gürcücə qısa danışiq lüğəti. (1977/1991/2000). M.Çobanov və M.Çinçaladze (tərtib edənlər). Qanatileba.
4. Beynəlmiləlçi poeziya gecəsinin iştirakçılarının ürək sözləri. (1978, fevral 18). *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*.
5. Cangidze, V., & İsmayilli, Ə. (1978, noyabr 21). Dostluq nəğmələri. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 139 (7979).
6. *Çeşmə* (Ədəbi məcmuə). (1980). L. Eradze, M. H. Bəxtiyarlı, & Ə. İsmayilli (red. heyəti); Ə.
7. İsmayilli (tərtib edən); L. Eradze (ön söz müəllifi); S. Süleymanov (“Çaylar ümmanlara qovuşur...” adlı müqəddimə). Merani.
- <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=192696&pno=1>
8. Çobanov, M. N. (1981, may 22). Ulduzlar sönəndə. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 21 (8948).

9. Çobanov, M. (1978, mart 16). Dostluq – könüldən-könülə körpüdür (L.Eradzenin eyniadlı kitabı haqqında). *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 32 (7872).
10. Çobanov, M. (2008). *Azərbaycan–gürcü ədəbi əlaqələri: Məqalələr toplusu*. Borçalı.
11. *Dostluq nəğmələri* (Azərbaycan sovet şairləri Gürcüstan haqqında). (1978). M.Çobanov (tərtib edən); L. Eradze (tərcüməçi); B. Vahabzadə (ön söz müəllifi); Q. Abaşidze (redaktor). Merani.
12. Eradze, L. (1980). Ön söz. *İçində Çəsmə* (Ədəbi məcmuə; L.Eradze, M.H.Bəxtiyarlı, & Ə.İsmayılı, red. heyəti; Ə. İsmayılı, tərtib edən). Merani.
13. Eradze, L. (2015, yanvar 4). Azərbaycan nəsrində gürcü mövzusu. *Üç nöqtə qəzeti*, 12.
14. Eradze, L. (1977). *Dostluq – könüldən könülə körpüdür (Gürcüstan–Azərbaycan ədəbi əlaqələri)*. *Megobroba gzaad da khidad* [ქართული-აზერბაიჯანული lit. urtiertoba].
15. Eradze, L. (1971, aprel 27). Gürcüstan Abdulla Şaiq Talıbzadənin yaradıcılığında. *Soplistxovreba* [Kənd həyatı] qəzeti.
16. Eradze, L. (1995). *Mirzə Şafi Vazeh / მირზა შაფივაზე*.
17. Eradze, L. (1990). *Mənə doğmasan, Bakı* (M. Namaz, red.). Gənclik.
18. Eradze, L. (1970). Səməd Vurğun və Gürcüstan. *Azərbaycan jurnalı*, (10), 197–203.
19. Eradze, L. (1971, may 8). Abdulla Şaiq və Gürcüstan. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 8–9.
20. Eradze, L. (1980). *Bir baxırıq günəşə* (D. Əliyeva, tərc.; Ağasəfa, red.). Yazıçı.
21. Əbdülrəhmanlı, N., & Xubanlı, F. (1989, may 24). Lügətçiliyə yeni hədiyyə. *Azərbaycan müəllimi qəzeti*, 40 (6822).
22. Əliyeva, D. (1975). “Koroğlu”nun gürcü variantı. *Elm və həyat jurnalı*, (11), 28–29.
23. Əliyeva, D. (1978a). “Xosrov və Şirin” gürcü ədəbiyyatında. *Elm və həyat jurnalı*, (12), 26–27.
24. Əliyeva, D. (1978b). Nizami əsərləri gürcü dilində (“Xosrov və Şirin”). *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri* (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), (4), 8–20.
25. Əliyeva, D. (1981, oktyabr 2). Nizami və gürcü ədəbiyyatı. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*.
26. Əliyeva, D. (1984). *Nizami və Gürcüstan* [Doktorluq dissertasiyası].
27. Əliyeva, D. (2006). Şota Rustaveli və onun “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri. *İçində Ş.*
28. Rustaveli, *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* (s. 4–8). Avrasiya Press.
29. Əliyeva, D. (1981). *Ürək bir – dilək bir*. Yazıçı.
30. *İşıq [Mnatobi]* jurnalı. (1972, sentyabr). Gürcü dilində, 9, 3–12.
31. *Kür Xəzərə qovuşur* (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr). (1988). Yazıçı.
32. Məmmədov, A. (1978, aprel 10). Səməd Vurğun və Gürcüstan. *Qələbə bayrağı qəzeti* (Bolnisi), 45 (4044).
33. Məmmədov, Ş. (1980, yanvar 4). Qardaşlıq rəmzi kimi. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti*, 1 (1876).
34. Musayev, D. (1977, oktyabr 11). Sevirəm Gürcüstanı. *Qızıl bayraq qəzeti*, 122 (3804); həmçinin
35. *Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti* (1978, fevral 25).
36. Nəzərli, S. (1977, may 26). Sevirəm Gürcüstanı. *Sovet Gürcüstanı qəzeti*, 63 (7748).
37. Osmanlı, S. (2012, may 15). Dilarə Əliyeva–Leyla Eradze dostluğu: Azərbaycan–Gürcüstan mədəni əlaqələrinin parlaq səhifəsi. *525-ci qəzet*.
38. *Sevirəm Gürcüstanı* (Almanax: Azərbaycan şairləri Gürcüstan haqqında). (1977). M.Çobanov (tərtib edən). Azərənəşr.
39. *Sevirəm Gürcüstanı*. (1982). *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası* (Cild 6, “Gürcüstan SSR”, 135).
40. Süleymanov, S. (1980). Çəsmələr ümmanlara qovuşur. *İçində Çəsmə* (Ədəbi məcmuə; L. Eradze,
41. M. H. Bəxtiyarlı, & Ə. İsmayılı, red. heyəti; Ə. İsmayılı, tərtib edən, 4–18). Merani.
42. Vahabzadə, B. (2008). *Əsərləri* (12 cildə, Cild 1). Elm.
43. Vurğun, S. (1958). *Rçeuili* [Seçilmiş əsərlər] (L.Eradze, tərc.; V.Cavakhadze, red.).
44. Zeynalova, K. (2018). Xatirələrdə yaşamağa haqqı olanlar. *İçində Risalə: Araşdırmalar toplusu* (14-cü kitab, 144–148). Elm və Təhsil.

Daxil oldu: 10.06.2025

Qəbul edildi: 04.10.2025